

M. VARGA BENEDEK

A kontinuitás szimbolikus konstrukciói
Mária Terézia koronázási ünnepségén

Amikor a történetírás az 1960-es évek körül elkezdett érdeklődni a kulturális antropológia eszköztára és tapasztalatai iránt, elsősorban az a cél vezérelte, hogy a történetírás fókuszát, amely hagyományosan a társadalom elit csoportjaira irányult, régmúlt korok mindennapi szereplői felé fordítsa.¹ Ez új forráscsoportok feltárását hozta maga után. A történészek ekkor fordították figyelmüket - újonnan vagy új formában - a plébániai anyakönyvek, inkvizíciós iratok, bírósági jegyzőkönyvek, naplók és levelezések felé. Ebből az indíttatásból születtek meg az első monumentális falumonográfiák,² háztartás- és családtörténetek³ illetve az alsóbb társadalmi rétegek hit és gondolatvilágát feltáró munkák.⁴ A fenti okok miatt a történészek antropológiai módszerekkel már jóval ritkábban fordultak az elit felé.⁵ Ez a dolgozat viszont egy olyan kísérlet, amelyben antropológiai megközelítésekkel vizsgálom a 18. századi Magyarország királyi rítusait, pontosabban Mária Terézia 1741-es koronázási szertartását.

A ceremóniát egy olyan történeti antropológiai nézőpontból fogom elemezni, amely egyrészt próbál választ keresni arra, hogy vajon milyen struktúra szerint épült fel az a középkori gyökerekkel rendelkező rítus, amely arra volt hivatott, hogy Mária Teréziát a királyi méltóságra emelje. Másrészt szeretném megvizsgálni azt, hogy vajon az örökös királyság időszakában a koronázási rítus nem vált-e üres formasággá, vagy jelentős maradt-e még azoknak, akik számára, vagy akik részvételével bemutatásra került? A rítust nem pusztán strukturális-funkcionalista szempontból vizsgálom, hanem az interpretatív antropológia elméleti háttéréből kiindulva úgy, mint egy eszközt, amely egy adott társadalom számára üzeneteket közvetít. Ezért az elemzés során elsősorban nem azon lesz a hangsúly, hogy mi történt, hanem – ahogy Peter Burke mondja – azon, „hogy mit jelentett a kortársak számára mindaz, ami történt”.⁶ Ahhoz, hogy ehhez közelebb jussunk, elsőként a rítus és politikai közösség közötti kapcsolat elméleti háttérének olyan aspektusait tekintem át, amelyek a fenti célok szempontjából fontosak lesznek.

¹ Gyáni 1997. 152.

² Le Roy Ladurie 1997; Sabeau 1990.

³ Macfarlane 1970; Medick–Sabeau 1984.

⁴ Thomas 1971; Darnton 1987; Ginzburg 1991. Davis 1999; Thompson 2007.

⁵ Bloch 2005; Burke 1992; Muir 1997.

⁶ Burke 1992. 42.

Victor Turner szerint, amikor egy politikai közösség valamilyen oknál fogva válságba kerül, vagy politikai életének horizontján törés keletkezik, akkor a közösség tagjai életbe léptetnek olyan – jogi vagy szimbolikus – válságmegoldó mechanizmusokat, amelyek a közösséget a krízisből kihozzák és a társadalmi egyensúlyt helyreállítják.⁷ Ennek során vagy megerősítik a korábbi struktúrát, vagy pedig egy újat alkotnak meg. A rítusok és ceremóniák ebben a folyamatban kulcsszerepet játszanak, hiszen a rítusok által képesek a közösségek elfogadni az életükben bekövetkező változásokat.⁸

A rítusok és ceremóniák aktusai tehát legitimációs funkcióval rendelkeznek, amennyiben a bennük megjelenített szimbolikus rendszerek a politikai rendet a kozmikus rend leképezéseként képesek megjeleníteni. Ezek a szimbolikus rendszerek társadalmi objektívációk eredményei, amelyek a társadalom egészét átfogják, és biztosítják különböző intézmények legitimitását azzal, hogy elhelyezik őket egy értelmes és jelentéssel bíró világban. A rítusokban megjelenő szimbólumok emellett a történelmet is elrendezik, amennyiben az egyes eseményekből összefüggő egészet konstruálnak.⁹

A kulturális emlékezet dimenziójában a rítusok és az identitás közötti kapcsolat fontos összefüggéseit világítja meg Jan Assmann. A rítusok ismételt bemutatása a csoport identitásrendszerének és önazonosságának megőrzésében rendkívül fontos szerepet játszik, mivel többek között ezek révén válik a csoport egészét érintő tudás elérhetővé, valóságossá és maradandóvá a közösség számára.¹⁰ „A kulturális mnemotechnika feladata – mondja Assmann – a folytonosság és önazonosság biztosítása”.¹¹ A rítus tehát a csoport önmagáról alkotott képét formálja, amely identitásának alapját képezi. Geertz szavaival élve a közösségek számára ez olyan „történet, melyet önmaguknak mondanak el önmagukról”.¹²

Maurice Halbwachs gondolatmenetét ismertette írja Assmann, hogy a kulturális emlékezet nem konzerválja a múltat, hanem a változás közepette állandóan újradefiniálja azt, miközben folyamatosan alakítja a jelen tapasztalatait is.¹³ Dolgozatom szempontjából pedig ez utóbbi a releváns kérdés. Pontosabban az, hogy rituális aktusok milyen szimbolikus konstrukciók révén képesek elfogadtatni egy közösséggel a változást úgy, hogy közben a kulturális emlékezet alapját jelentő önazonosság és kontinuitás képzelete megmarad. Mindezt történelmi dimenzióban, Mária Terézia 1741-es koronázási ünnepségének kontextusában fogom vizsgálni. A koronázási rítus részleteinek elemzése előtt, fontos, hogy röviden áttekintsük a koronázás politikai körülményeit.

1740. október 20-án elhunyt III. Károly, így az 1723. évi Pragmatica Sanctio rendelkezéseinek értelmében a birodalom kormányzása lányára, Mária Teréziára szállt.

⁷ Turner 1982. 70.

⁸ Turner 1982. 21-22.

⁹ Berger–Luckmann 1998. 146-147.

¹⁰ Assmann 1999. 141-142.

¹¹ Assmann 1999. 89.

¹² Geertz 2001. 187.

¹³ Assmann 1999. 43.

Az országgyűlést azonban nem lehetett összehívni részint a tél közeledte, részint pedig amiatt, mert Mária Terézia várandós volt a trónörökös II. Józseffel,¹⁴ így a királynő a diéta kezdetét a következő év május 14-re hirdette ki.¹⁵ Mária Terézia már október 22-én levelet küldött a vármegyékhez, amelyben – az 1723-as törvény artikulusaira hivatkozva – apja közvetlen örökösének és utódának nevezte magát.¹⁶ Magyarország ügyeit az uralkodó ekkor a Pálffy János országbíró és Batthyány Lajos kancellár segítségével intézte, s a májusi diétára szóló meghívókat január 21-én küldték el.¹⁷ Az ország és a birodalom ügyei ugyanakkor indokolták volna a diéta mihamarabbi összehívását. A nádori szék Pálffy Miklós 1732. évi halála óta betöltetlen volt, helyette Lotharingiai Ferenc működött helytartóként. 1729 óta nem ült össze a diéta, csupán concursusokat tartottak kiegészítő adómegajánlás céljából. Az 1737–1739-es török háború területi veszteségei, valamint az 1738–1740 között dúló pestisjárvány ugyancsak nehezebbé tették a körülményeket.¹⁸ A belső nehézségeknél azonban sokkal nagyobb problémát jelentett a külpolitikai helyzet. 1740. november 3-án jelentette be trónigényét a Pragmatica Sanctiót érvénytelennek tartó Károly Albert bajor választófejedelem. Károly Albert hivatkozási alapjának I. Ferdinánd 1543-as végrendeletét tekintette, amely szerint a Habsburg család férfi ágának kihalása esetén lányának, Annának utódaira száll a hatalom, aki V. Albert bajor herceg felesége volt. Mária Terézia viszont azzal érvelt, hogy ez csupán a Habsburg dinasztia női ágának kihalása esetén történhetne meg. Az ifjú királynő ellenkezése azonban nem akadályozta meg a választófejedelmet igényeinek kinyilvánításában.¹⁹ II. Frigyes porosz király 1740. december 16-án támadást indított seregeivel Szilézia ellen. Károly Alberthez hamarosan csatlakoztak a francia csapatok is. A poroszok sziléziai sikereik után Csehországba, a bajorok pedig a Felső-Ausztriába törtek be.²⁰ Mindemellett Károly Albert követelései nem kaptak nagy visszhangot a magyar rendek között, akiknek többsége elfogadta a Pragmatica Sanctiót.²¹ Ilyen politikai körülmények között került sor a koronázó országgyűlésre és a koronázásra, amely lehetőséget adott Mária Teréziának arra, hogy hatalmának legitimitását igazolja, a magyar rendeknek pedig arra, hogy – a zűrzavar közepette – a királyság jogfolytonosságát hangsúlyozzák. Az alábbiakban Mária Terézia trónra lépésének néhány olyan aspektusát tekintem át, amelyek e kontinuitás szimbolikus konstrukciójában fontos szerepet játszottak. Minden politikai közösség kulturális emlékezete úgy működik, hogy törekszik a tartósság kiemelésére, a „változások elkendőzésére és a történelem változásmentes tartamként való észlelésére”,²² tehát a jelen olyan képét igyekszik a közösség tagjainak felmutatni, amelynek minden eleme fedésben van a közösség múltjáról alkotott

¹⁴ A trónörökös március 13-án született meg, így a diéta kezdetének időpontja valóban alkalmas volt a koronázásra.

¹⁵ MNL. A 95 20. kötet (Diarium Diaetale Anni 1741).

¹⁶ Barcsay 2002. 43.

¹⁷ Marczáli 1891. 50.

¹⁸ Salamon 1889. 53-55.

¹⁹ Barcsay 2002. 44.

²⁰ Barta 2000. 133; Poór 2006.

²¹ Barcsay 2002. 44-45.

²² Assmann 1999. 41.

elképzelésekkel, és az önazonosságukról alkotott tudás egészével. A 18. században a magyar rendek számára rendkívül fontos volt, hogy a koronázási szertartások olyan rendben menjenek végbe, mint korábban, és hogy Mária Terézia a koronázás által a királyi hatalmat annak teljességében vegye át. Őt ugyanis nő létére nem királynéként, hanem királyként kellett megkoronázni. A rendek ragaszkodása a ceremoniális formaságokhoz, nemcsak a Pragmatica Sanctio érvényessége körül kirobbant háború, hanem a dinasztia majdani új ágának stabilitása és a Magyar Királyság folyamatosságának fenntartása miatt is indokolt volt.

Az a tény tehát, hogy Mária Teréziát nőként volt várományosa a királyi címnek, olyan zavart jelentett, amelyet különböző szimbolikus mechanizmusokkal adaptálni kellett a rendek történeti identitásképehez. Ennek egyik mozzanata volt, amikor az országgyűlésen június 19-én az esztergomi érsek, Esterházy Imre, azt a javaslatot tette, hogy Mária Teréziának a koronázási ceremónia folyamán a következő formulával kell vivatot kiáltani: „Vivat Domina & Rex noster”, azaz „Éljen úrnőnk és királyunk”.²³ E megfogalmazás eltért az udvarból küldött eredeti koronázási rendtől, amelyben „Vivat Regina” azaz „Éljen a királynő” szerepelt.²⁴ Az egri püspök szerint erre a módosításra semmi szükség nem volt, mivel a Pragmatica Sanctio szempontjából mindegy az uralkodó neme, azonban mégis Esterházy javaslatát fogadták el. Mindez a rendek azon aggodalmából származott, miszerint a királyság tekintélye és alkotmányossága nem lett volna eléggé biztosítva, ha az ország élén csupán egy „regina” áll.²⁵ A királynőnek koronázásakor tehát végig kellett mennie azon a rítuson, amelyet – ha szabad így mondani – egy férfi királyra „terveztek” lovag-avatással, a koronázási dombra való lovaglással és a négy égtáj felé tett kardvágásokkal. Természetesen a Szent Koronát sem a jobb karjához kellett érinteni – mint a királyné-koronázásoknál²⁶ –, hanem a királykoronázási szertartás szerint azt az esztergomi érseknek és a nádornak Mária Terézia fejére kellett helyezniük.²⁷

Ennek szellemében fogalmazta meg a királynő két neméről szóló fikciót Eszterházy Imre, amelyet a királynő magyarországi bevonulása alkalmából mondott beszédében öntött formába. Eszerint a „nemének tekintetében, mint úrnőnk, hatalmának tekintetében és őseink fénylő szokásai, vagyis az atyai utasítások szerint tétet hajtván, mint királyunkat és úrnőnköt (...) tiszteljük”.²⁸ Az ősök szokásaira és az atyai utasításokra vonatkozó hivatkozás fontos, mivel ez is jelzi a történeti örökséggel való folyamatosság fenntartásának igényét. Ezt követően Mária Teréziát az érsek az ószövetségi Debórához hasonlította, aki az egyetlen nő volt az ószövetségi bírák között, s akit az érsek így nevezett meg: „anya és legfelsőbb bíró”.²⁹ Végül pedig ezekkel a szavakkal buzdítja a királynőt Esterházy: „Királyi hatalmának képében és anyai uralkodásának szépségében intézkedjen, uralkodjon sikeresen és éljen sokáig.”³⁰

²³ MNL A 95 20. kötet (Diarium Diaetale Anni 1741).

²⁴ MNL A 95 9. csomó 163. (Acta Diaetalia 1740-1741).

²⁵ Arneth 1863. 279. idézi: Barcsay 2002. 207.

²⁶ Kalmár 2005.

²⁷ Barcsay 2002. 206.

²⁸ Kovachich 1790. 205.

²⁹ Kovachich 1790. 205.

³⁰ Kovachich 1790 205.

Padányi Bíró Márton veszprémi kanonok a koronázás után öt nappal prédikációjában az ókori keresztény író, Hégeszipposzt idézve, Júdea egyik királyának feleségéről a következőt mondta:

Ez a' dicsőséges Aszszony állat az országnak jussát minden sérelem nélkül fedhetetlenül meg-tartotta, dolgait minden minden hiba, és fogyatkozás nélkül igazgatta, és a' mit Aszszonyi nem, vagy elégtelenség el nem viselhetett volna is, arra-is (...) Gratiát és kegyelmet nyert az Ur Istentül a' Szent törvényeknek szentséges megtartásával.³¹

Az idézett részlet jelzi azt a feszültséget és kételyt, amelyet Mária Terézia női volta jelentett a kortársak számára. Padányi arra az ősi összefüggésre próbált rámutatni, hogy a hit kegyelme az uralkodók személyét alkalmassá teszi a jó kormányzásra, ami egyúttal az állam virágzását jelenti.

A bibliai személyekre vonatkozó párhuzam legfontosabb része azonban Szűz Mária és a királynő közötti kapcsolat megteremtése. A Szűzanya ugyanis nemcsak azért rendelkezik legitímáló erővel, mert – akárcsak Debóra alakja – a keresztény hit alapjait jelentő Szentírás egyik kulcsfigurája, hanem azért is, mert a magyarság és a korabeli rendiség egyik megalapozó mítoszának fő alakja, azé a történeté, amelyben a fiú utód nélküli Szent István felajánlja koronáját és népét Szűz Máriának. Itt a mítosz kifejezés alatt nem a történet valós vagy fiktív voltára gondolok, hanem – Assmann követve – egy olyan alaptörténetre, amely adott közösségnek irányt mutat saját magáról és a világról,³² amennyiben „a múltra hivatkozik, hogy onnét vessen fényt a jelenre és jövőre”.³³ A mítoszok lényegében tehát a „hagyományozott a szent történeteket őrzik, amelyekre a csoport saját egysége és egyedisége tudatát alapozza”.³⁴ A koronázás ereje abban áll, hogy a rítuson áteső uralkodó hozzákapcsolódik az alaptörténethez és az alaptörténet szereplőihöz, s ilyen módon legitím hatalomra tesz szert.

Szűz Mária a Magyar Királyság megalapozó mítoszának egyik fontos szereplője. Néhány nappal a koronázási ceremónia után Padányi Bíró Márton, így könyörgött Szent Istvánhoz prédikációjában:

Jelencs bé minket az örökkön örökké élőnek királyi széke előtt a' mi első MARIA Királyné Pártfogónk, és Szent Aszszonyunk előtt, hogy itt é világi életben a' mi mostoni második MARIA király királyné Aszszonyunknak vagy-is inkább Anyai (...) szerelmetes vezérlése alatt (...) élvén, és mi minnyájan (...) 'a Szent országnak örökké való örömet és boldogságát (...) tapasztalhassuk, és így lehessünk az örökkön örökké Élőnek Királyi Széke előtt Szent Istvánnak öröme, gyönyörűsége, és Szentséges Koronája.³⁵

³¹ Padányi 1741a.

³² Assmann 1999. 77.

³³ Assmann 1999. 79.

³⁴ Schott 1968. idézi: Assmann 1999. 141.

³⁵ Padányi 1741b.

A Padányi által megalkotott párhuzam követi az alaptörténet rendszerét. Eszerint a mennyben lakozó Szűz Mária az első királynéja³⁶ az országnak, akinek a koronát Szent István ajánlotta föl, a második királynője viszont a világi életben Mária Terézia, akit a pozsonyi dómban koronáztak meg – a mítosz szerint – ugyanazzal a koronával, amelyet Szent István király följánlott az első „királynénak”. Így Magyarország a koronázás után kettős értelemben is Regnum Marianummá, pontosabban két Mária országává vált. Az a kép tehát, hogy Magyarországnak már van egy uralkodója, aki nem is a földi országban lakik, aki a szent király személyéhez szorosan kapcsolódik, és ráadásul nemére nézve nő, tompította azt a zavart, ami Mária Terézia női volta és királyi címe között feszült. Amikor Mária Terézia a koronázási menet alatt térdet hajtott a pozsonyi főtéren álló Szűz Mária szobor előtt, az egyrészt értelmezhető volt a Szűzanya iránti tiszteletadás gesztusaként, másrészt az első királynő szobra előtti hódolatként is, amely egyúttal a megalapozó mítoszból adódó identitáskép tiszteletben tartását is jelentette.³⁷

Eddig azt vizsgáltam, hogy milyen fikciókkal és szimbolikus társításokkal próbálták a kortársak a megalapozó mítoszban megjelenő identitásképhez hozzákapcsolni Mária Terézia alakját. A dolgozat második részében arra fogom keresni a választ, hogy magának a koronázási rítusnak milyen szerepe volt abban, hogy Mária Teréziát a kulturális emlékezet szimbólumaival kapcsolatba hozzák.

A török hódítás és az ország három részre szakadása után a magyar királyi udvar gyakorlatilag megszűnt, és helyette a bécsi udvar töltötte be ezt a funkciót. Ennek ellenére azonban egészen a Monarchia 1918-as felbomlásáig sikerült fenntartani egy „virtuális” magyar királyi udvart. Ez a középkori magyar udvari főtisztségek időközönkénti betöltéséből állt, amely többnyire a koronázási ünnepeken valósult meg. A királyság rendjei a Szent István-i állameszme képét és a magyar korona országainak egységét a három részre szakadt országban továbbra is fenntartották. A 17. században átmeneti állapotnak tartották mind az ország feldarabolását, mind pedig a budai királyi udvar megszűnését.³⁸

Miután Székesfehérvár 1543-ban török kézre került, új koronázó várost kellett kinevezni, amely az országgyűléseknek helyet adó és a Magyar Kamara miatt az ország pénzügyi és közigazgatási centrumaként funkcionáló Pozsony lett. 1561-ben a betegeskedő I. Ferdinánd úgy döntött, hogy tárgyalásokba kezd a rendekkel Miksa főherceg megkoronázása miatt. Ennek során készült el a Magyar Tanács azon tervezete, amely a régi székesfehérvári koronázások hagyományait az új viszonyok között továbbörökítette. A tervezet összeállítására azért volt szükség, mert a Pontificale Romanumban szabályozott egyházi rész mellett a magyar szokás tartalmazott egy világi részt is, amely a bécsi udvari tisztségviselők számára ismeretlen

³⁶ A szövegből egyértelmű, hogy Padányi nem Anjou Máriára (1382-1395) gondol, noha Mária Terézia viszont két értelemben is második: egyrészt, Szűz Mária után második, másrészt Anjou Mária miatt őt hivatalosan II. Máriának tekintették.

³⁷ Holčík 1986. 43.

³⁸ Pálffy 2010. 333.

volt. A tervezet nagy jelentőségű, hiszen meghatározta az ezt követő királykoronázások programját egészen 1830-ig.³⁹

Fügedi Erik a magyar királykoronázás középkori rendjét 18 pontban szedte össze, amely többé-kevésbé megegyezik az 1561-es tervvel.⁴⁰ Ennek pontjai a következők: 1. A király 3 napot böjtöl 2. Bevonulás a bazilikába 3. A szertartást végzők és koronázási jelvények elhelyezése 4. Acclamatio 5. A király kötelességének elmondása 6. Az egyházi eskü letétele 7. Királyszentelés 8. Felkenés 9. A király átöltözése 10-11. Karddal felövezés, kardrántás 12. Koronázás 13. Jogar átadása 14. Intronizáció 15. Te Deum és záróima 16. Átvonulás a Péter-templomba, ott ítélethozatal 17. Világi eskü a szabadban 18. A négy kardvágás.⁴¹

Az 1741-es szertartás csak apróbb pontokon került módosításra, ám az események menetét tekintve nem tért el a pozsonyi koronázási szertartások 1561-ben kialakított rendjétől,⁴² pontosabban az 1712-es koronázástól.⁴³ Itt nem ismertetem mélyrehatóan a koronázás menetét, annak csak egyes részleteivel fogok majd foglalkozni.

A koronázási hitlevél feletti hosszas országgyűlési viták után, június 25-én délelőtt került sor a szertartásra, amelyet a bécsi udvarból előre elküldött utasítások szabályoztak. A koronázási menet a pozsonyi a várból indult fényes külsőségek közepette a Szent Márton dómhoz. A Pontificale Romanum szerint bemutatott egyházi szertartás keretében sor került a királynő felkenésére, és a koronázási jelvények – palást, korona, jogar, országalma, kard – átadására, majd pedig az intronizációra. A nádor által adott jelre pedig a jelenlévők felkiáltottak a korábban említett formula szerint: „Vivat Domina et Rex noster!” A források alapján azonban úgy tűnik, hogy az 1712-es koronázáshoz képest változás történhetett abban a tekintetben, hogy a királynő a neki átnyújtott kardot nem forgatta meg a levegőben, mint elődje.⁴⁴ Az egyházi szertartás végeztével következett a magyar sajátosságnak tartott világi szertartás, az úgynevezett *Ceremonia privata*.⁴⁵ A királynő – vörös-fehér-zöld posztóval borított pallón, teljes díszben – átvonult a Szent Márton dómból a ferencesek templomába, ahol régi szokások szerint felavatta az aranysarkantyús vitézeket. Innen az irgalmasok temploma előtt felállított emelvényhez járult, amelyen ünnepélyesen esküt tett az ország törvényeinek védelmére és szabadságainak betartására. Végül pedig a koronázási dombon lóra ült, és a négy égtáj felé suhintott kardjával, amellyel kinyilvánította, hogy az országot minden veszedelemtől meg fogja védeni. A koronázási szertartást díszes lakoma zárta a várban.⁴⁶

³⁹ Pálffy 2008. 491-494.

⁴⁰ Pálffy 2008. 494.

⁴¹ Fügedi 1984. 257. Pálffy Géza szerint ide kell sorolni 19. elemként a koronázási lakomát is. Pálffy 2008. 494.

⁴² Forgó 2013. 20.

⁴³ Bartoniek 1987. 161.

⁴⁴ Az általam eddig vizsgált források nem említik a gesztust: Kovachich 1790. 179; Kolinovics 1790. 226; MNL A95 9. csomó 162. (*Acta Diaetalia 1740-1741*).

⁴⁵ Pálffy 2009. 306.

⁴⁶ MNL N 53. 3. kötet (*Diarium Diaetale Anni 1741*).

A királykoronások középkori rítusa arra szolgált, hogy az, aki korábban nem volt király, a rítus által királlyá váljon. A koronázás rendjét közelebbről vizsgálva számomra úgy tűnik, hogy annak szerkezete lényegében megfelel az Arnold van Gennepe által vázolt *rite de passage* struktúrájának.⁴⁷ Az emberi életút, mindenütt a világon, bár biológiailag folytonos, kulturálisan szakaszokra van tagolva: a fiúból férfi lesz, a lányból nő, két független emberből férj és feleség. Az átmeneti rítusokra azért van szükség, hogy ezek között a szakaszok közötti változást elviselhetővé és megélhetővé tegyék, hiszen „a férfiak és nők nemcsak megszületnek, nemzenek és meghalnak, hanem szertartások révén lesznek azzá amik”.⁴⁸ Az emberi élet társadalmi csoportok kötelekeinek rendszerében folyik, amely tagjainak életútját folyamatos ellenőrzés alatt akarja tartani, hogy az átmeneti rítusok folyamán kifejezze norma és érték rendszerének folyamatosságát.⁴⁹ A múlt század elején Arnold van Gennepe által kidolgozott modell, amely a fenti státusváltások rítusainak szerkezetét írja le, napjainkig a kulturális antropológia egyik meghatározó elmélete.

Van Gennepe az átmeneti rítusokat három szakaszra osztja fel: az elválasztás, az átmenet és a befogadás fázisaira. Az első szakasz a neofitát elválasztja a profán időtől és tértől azért, hogy beléphessen a szent időbe és térbe. A középső szakasz az átmenet, vagy határhelyzet, amelynek jellemzője a bizonytalanság, ez tartalmazza mind a korábbi, mind pedig az új társadalmi státusz jegyeit. Végül pedig a befogadó rítusok olyan szimbolikus aktusokat jelenítenek meg, amelyek az egyén visszatértét és az új társadalmi helyzetét reprezentálják a közösség számára. Ezek térbeli mozgásokkal is összekapcsolódhatnak, amelyek szintén az egyes fázisok közötti váltást fejezik ki.

A középkori koronázási rendben az elválasztó rítus részének tekinthető a király három napos böjtje, az az időszak, amely a leendő uralkodót testben és lélekben felkészíti a királyi tisztség felvételére. A bazilikába való bevonulás a profán tértől való leválás és a szent térbe való megérkezés fontos pillanata, amikor a főpapok valamelyike szentelt vízzel hinti meg a templomhoz érkező király-jelöltet, ami purifikációs rítusként a megtisztulást szolgálja. A bazilikába való belépést követő szertartásrészeket tekinthetjük a rítus átmeneti vagy liminális, szakaszának. Az itt megjelenő gesztusok – a nádor kérdése a jelenlévőkhöz arról, hogy akarják-e a jelöltet királyukul, a koronázást végző főpap intő beszéde az uralkodónak a jó kormányzásról, az oltár lépcsőjére történő leborulás (*venia*) mind a kényszer és megalázkodás gesztusai. A nádor által feltett kérdés⁵⁰ még akkor is a koronázás egyik bizonytalan mozzanatát jelentette a király számára, ha tudjuk, hogy a középkorban semmiféle választásról nem lehetett szó. Ez ugyanis a leendő uralkodó pillanatnyi alárendelődését jelentett a közösség akaratának. Ezt igazolja, hogy II. Ulászló 1490-es koronázásánál a király népszerűtlensége miatt elmaradt ez a kérdés, ugyanis a bárók tartottak tőle, hogy a nemesség nem fogja kikiáltani az uralkodót.⁵¹ III. Károly 1712-es koronázásától fogva pedig végleg elmaradt a nádor kérdése, mivel azt az udvarban ellentétesnek ítélték az

⁴⁷ van Gennepe 2007.

⁴⁸ Vargyas 2007. 23.

⁴⁹ Vargyas 2007. 24.

⁵⁰ Fügedi szerint ez a gesztus az intronizációval együtt pogány szokások maradványa. Fügedi 1974. 56.

⁵¹ Bartoniek 1987. 43.

örökös királyság intézményével,⁵² amely így kiküszöbölte az udvar számára ezt a felesleges bizonytalansági tényezőt a ceremóniából.

A liminális szakaszban megjelenő *venia* nem más, mint az Isten előtti porig alázkodás és a teljes kiszolgáltatottság szimbóluma. A megalázkodó uralkodó Isten áldását kéri azok színe előtt, akik felett hamarosan uralkodni fog.⁵³ Victor Turner szerint a liminalitásban megjelenő megalázkodás, „azt fejezi ki, hogy a fönt csak azért lehet fönt, mert van lent, és annak, aki fönt van, meg kell tapasztalnia, hogy milyen alul lenni”.⁵⁴ Ez – Monica Wilson kifejezésével élve – a rítus profilaktikus funkciója, amelynek lényege, hogy a beavatandónak el kell viselnie a megalázkodás különböző helyzeteit, hogy aztán megszerezvén az uralmat kellő önmérsékletet tudjon gyakorolni.⁵⁵ A koronázást vezető főpap beszéde a jó kormányzásról és liturgikus könyörgései szintén nem elhanyagolható részei a rítusnak, amelyek során a király egyfajta „oktatást” kap arról, hogy miként kell méltóságát helyesen betöltenie. A liminalitásban az ilyen módon megalázkodott, méltóságát szimbolikusán elvesztett beavatandóra – mintegy „*tabula rasára*” – felírják mindazon bölcsességet, amely az újfunkció betöltésénél nélkülözhetetlen lesz.⁵⁶ A rítusban megjelenő megalázkodás tehát a strukturális felemelkedést készíti elő.⁵⁷ Az ilyen jellegű státusmegfordítások – ahogy azt Max Gluckman és Victor Turner látták – a hierarchikus elv megerősítését szolgálják, és a mindennapok strukturális berendezkedésének értelmét támasztják alá vele.⁵⁸

A király-jelölt szimbolikus új életének jele a felkenés és a koronázási öltözet felvétele. Az Úr felkentjeként új képességek birtokosa lesz, mint „Isten kegyelméből király”.⁵⁹ A felkenés után az uralkodót gyakran elvezetik egy másik helyre – sekrestyébe vagy az oltár mögé – ahol feladják rá a koronázási palástot. A beavatandó leteszi régi ruháit és újat ölt magára, ami új életének jele, s ebben tér vissza a közösség elé. Ezt követi a királyi hatalom többi jelvényének – korona, kard, jogar, országalma – átvétele, amelyekben különböző a királyi funkciók (Isten népének oltalmazása, béke és igazság fenntartása) jelennek meg. Az intronizációval ér véget a rítus liminális szakasza.

A magyar királykoronázási rítus világi része a van gennep-i modell befogadó fázisának tekinthető. Ez térbeli változással is jár, hiszen az immár megkoronázott uralkodó elhagyja a liminalitás szent terét és azok számára is megjelenik, akik a templomba nem

⁵²A Pontificale Romanum utasításai szerint a koronázási szertartást végző főpapnak meg kellett kérdeznie az asszisztens püspököket, hogy alkalmasnak és méltónak gondolják-e a megjelentet a királyi méltóságra. Seilem Frigyes udvari kancellár ezt a mozzanatot is ki akarta iktatni a koronázási szertartásból, de Keresztély Ágost esztergomi érsek ehhez nem járult hozzá, mivel ezért egyrészt Rómában felfüggeszthették volna, másrészt, pedig az egyházi szertartás érvényességét is megkérdőjelezte volna. Forgó 2013. 20.

⁵³Fügedi 1974. 57.

⁵⁴Turner 2002. 110.

⁵⁵Wilson 1957. 46-54. idézi: Turner 2002. 115-116.

⁵⁶Turner 2002. 117.

⁵⁷Turner 2002. 216.

⁵⁸Turner 2002. 190.

⁵⁹Fügedi 1974. 58-59.

juthattak be. Ekkor a király a lovaggá ütés és az ítélethozatal révén szimbolikusan megkezdi hatalmának gyakorlását, esküt tesz a törvények megtartására, a kardvágással pedig láthatóvá teszi királyi kötelességeinek vállalását, amennyiben – mint az ország hadainak ura – megvédi népét minden rá támadó veszedelemtől.

A hagyományos középkori királykoronázások rítusának vázlatos szerkezete alapján látható tehát, hogy a rítus miként konstruált királyt abból, aki korábban nem volt az. Felmerül azonban a kérdés, hogy mi történik az átmeneti rítussal 1687 után, az örökös királyság időszakában, amikor az uralkodó elvileg úgy megy a koronázási szertartásra, hogy ő már tulajdonképpen király. Az udvar folyamatosan arra törekedett, hogy mind jogilag, mind politikailag pusztá formássággá degradálja a koronázást.⁶⁰ A magyar rendek a királyválasztó joguk elvesztése után a beiktatás jogossága körüli kérdéseket igyekeztek kontrolálni, részben a ceremóniával kapcsolatos főbb döntések kisajátítása, részben pedig a virtuális magyar udvar életre hívása által.⁶¹

A rítushoz való kitartó ragaszkodás gyökereit nem abban kell keresni, hogy annak elmaradása sérti a rendek jogait. Véleményem szerint itt jóval többről van szó. A koronázás esetében a tét ugyanis a Szent István és a Szent Korona mítoszából fakadó kontinuitás képének fenntartása.

A Szent Korona, illetve a koronázásokhoz kapcsolódó szimbolikus aktusok a magyar királyság történetét rendező szimbólumrendszer központi elemeit alkották, amely a történelem folyamatát, az uralkodók időbeli egymásutániségét, a múltat, a jelent és a jövőt értelmes egésszé kapcsolták össze. A rítus folyamán a megkoronázott uralkodó bekapcsolódott a magyar királyok hosszú múltbéli sorába, akik korábban ugyanígy váltak királlyá, mint ő. Az új király felvette Szent István palástját, kesztyűit, harisnyáját, és saruit, ezáltal megjelenítette az első uralkodót, s így misztikus kapcsolatba került a szent királlyal.⁶² Az első uralkodóra tett utalás és a vele való kapcsolat szimbolikus jelentősége jól tetten érhető Padányi Bíró Márton egyik prédikációjában, ahol így könyörög Szent Istvánhoz: „erősécsd, segécsd-meg a’ te királyi Titkos öltözetidnek szentségében és erejében öltözött és a’ te Angyali koronáddal megkoronázott második MARIA királyné *successorodal*”.⁶³ Mária Terézia itt nem pusztán apjának utóda, hanem Szent Istváné is.

Ahogy fentebb szó volt róla, az átmeneti rítusok a beavatandó egész valóját átalakítják, amivel alkalmassá teszik az uralkodásra. Annak érdekében, hogy uralkodása összhangba kerüljön a kulturális emlékezetből fakadó kontinuitás és változatlanság fikciójával, Mária Teréziának „hatalma szempontjából” férfivá kellett válnia, végig kellett mennie a férfi király rítusán, magára kellett vennie Szent István ősi öltözetét, amelyet a koronázás előtt külön rá kellett igazítani a testére.⁶⁴ Az egyik országgyűlési napló részletezi is, hogy milyen nehéz volt az ifjú királynőnek a sok nehéz öltözetet viselnie, míg a Szent Márton templomból átvonult a ferencesek templomába. A

⁶⁰ Barcsay 2002. 267.

⁶¹ Barcsay 2002. 269.

⁶² Fügedi 1974. 63.

⁶³ Padányi 1741b.

⁶⁴ Kolinovics 1790. 178.

koronázási jelvényeken kívül drágakövekkel díszített, csillogó magyar ruhát viselt, amelynek súlya alatt Mária Terézia „bizony igen fáradtnak tűnt”.⁶⁵ Nem maradt el sem a koronázó dombra való fellovágás, sem a négy világtáj felé történő kardcsapás, a koronázási lakomán pedig újjáéledt a virtuális magyar királyi udvar. A különböző beszédek és propaganda-szövegek szintén igyekeztek hangsúlyozni a királynő király voltát és kapcsolatát az alapmítosz Szent István melletti másik két szereplőjével, Szűz Máriával és a Szent Koronával. A koronázási rítus folyamán az uralkodó teste a kulturális emlékezet hordozója lett, amely az alapmítosz minden fontos komponensét integrálta. A Szent Korona, Szűz Mária és Szent István alakja – noha a királyság legfontosabb szimbólumai voltak – önmagukban nem voltak elegendők arra, hogy a királyság múltját, mint változatlan és folyamatos jelent közvetítsék. Ehhez szükség volt arra, hogy a Szent Koronát és Szent István öltözékét a középkori koronázási rítus keretei között valaki magára vegye, akit aztán Szűz Mária, mint égi pártfogó segíthet. Berger és Luckmann pontosan erre hívják fel a figyelmet, amikor azt állítják, hogy az intézményes reprezentáció formái halottak lennének, ha az „emberi magatartás nem ’keltené életre’ őket folyamatosan”.⁶⁶

A 18. századi Magyarországon tehát a koronázás ceremóniája többé már nem úgy működött átmeneti rítusként, mint a középkorban, amikor egy királyjelöltből király lett, hiszen pragmatikus szempontból nézve – s ezt II. József példája igazolja – az örökös királyság időszakában a koronázásnak inkább csupán megerősítő funkciója volt. Ellenben a rite de passage végén a megkoronázott uralkodó részévé vált annak a rendi kulturális emlékezetnek, ami nemcsak saját pozícióját erősítette meg, hanem a rendeknek önmagukról és az országról alkotott képét, amely a Habsburg udvari politika erőfeszítései ellenére, ellenállt a történelem beszüremkedéseinek és a változás kényszerének. Paradox módon tehát a koronázási rítus által a Habsburg királyok saját maguk váltak élő hordozóivá a Szent István-i állam mítoszának, amelyet rendeleteikben és politikájukban igyekeztek lebontani. A koronázás jogi funkciója ugyan vitatható a 18. században, de szerepe mégis jelentős maradt, hiszen megjelenítette azokat az eszméket, amelyek a rendek politikai követeléseinek történeti és elvi alapjait jelentették.

Ha valaki 1741-ben belépett az országgyűlés felsőtáblájának üléstermébe, akkor megpillanthatta azt a festményt, amely a térdeplő Szent István királyt ábrázolta, amint a gyermek Jézust tartó Szűz Máriának felajánlja a Szent Koronát és a királyi jogart. A kép alatt a következő feliratot lehetett elolvasni: „Ég Királynője, a te közbenjárásodért oltalmadba ajánlom királyságomat a néppel”. A kép keretének felső részét a Habsburgok pajzsa díszítette a kétfejű sassal, amelyen a Szent Korona országainak címerei voltak láthatóak.⁶⁷ A festmény tömören összegzi a rendi emlékezet síkjait, hiszen ahogy a kétfejű sassal díszített keret körbefogta a koronát felajánló Szent István képét, úgy próbálták meg a 18. század politikai realitásai közepette a rendi emlékezet mítoszáat a jelennel kibékíteni és kontinuitásának érvényét megtartani.

⁶⁵ MNL N 53 3. kötet (Diarium Diaetale 1741).

⁶⁶ Berger – Luckmann 1998. 108.

⁶⁷ Kolinovics 1790. 45.

Forrás- és irodalomjegyzék

Források

Kézírtos források

MNL Magyar Nemzeti Levéltár

MNL A 95 Magyar kancelláriai levéltár, 20. kötet (Diarium Diaetale Anni 1741), 9. csomó (Acta Diaetalia 1740-1741)

MNL N 53 Regnicolaris levéltár 3. kötet (Diarium Diaetale Anni 1741)

Nyomtatott források

Kolinovics, Gabriel (1790): *Nova Ungariae Periodus anno primo gynaeco-cratiae Austriacae inchoata*. Typis Regiae Universitatis, Budae.

Kovachich, Martinus Georgius (1790): *Solennia inaguralia serenissimorum ac potestissimorum principum utriusque sexus, qui ex augusta stripe Habsburgo-Austriaca sacra corona apostolica in reges Hungarorum, reginasque periodo tertia redimti sunt*. Typis Matthiae Trattner, Pestini.

Padányi Bíró Márton (1741a): *Firmamentum regnorum, országoknak erőssége ... az az Felséges második Mária Királyné ... országlásának örökös állandósága*. Nottenstein, Budán.

Padányi Bíró Márton (1741b): *Regnum decoris et diadema speciei, az az Ékességnek országa szépségnek koronája, ugymint Mária Theresia koronázásából származott és megújult öröme*, Nottenstein, Budán.

Felhasznált irodalom

Arneth, Alfred von (1863): *Maria Theresias erste Regierungsjahre. 1740–1741*. Bd I. Braumüller, Wien.

Assmann, Jan (1999): *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Atlantisz, Budapest.

Barcsay Ákos (2002): *Herrschaftsantritt im Ungarn des 18. Jahrhunderts. Studien zum Verhältnis zwischen Krone und Ständen im Zeitalter des Absolutismus*. Harald Winkel, St Katharinen.

Barta János, Ifj. (2000): *A tizennyolcadik század története*. Pannonica, Budapest.

Bartoniek Emma (1987): *A magyar királykoronázások története*. Akadémiai Kiadó, Budapest

Berger, Peter L.–Luckmann, Thomas (1998): *A valóság társadalmi felépítése. Tudászociológiai értekezés*. József Műhely, Budapest.

Bloch, Marc (2005): *Gyógyító királyok*. Osiris, Budapest.

- Burke, Peter (1992): *The Fabrication of Louis XIV.* Yale University Press, New Haven–London.
- Darnton, Robert (1987): *Lúdanyó meséi—A nagy macskamészárlás.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Davis, Natalie Zemon (1999): *Martin Guerre visszatérése.* Osiris, Budapest.
- Forgó András (2013): „Az egyházi rend a szatmári megegyezés utáni országos politikában”, In: Forgó András szerk.: *Az 1712. évi pozsonyi diéta egy ciszterci szerzetes szemével.* Pannonhalmi Főapátsági Levéltár—A Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára, Pannonhalma—Veszprém, 7-63.
- Fügedi Erik (1974): *Uram Királyom.* Gondolat, Budapest.
- Fügedi Erik (1984): „A magyar király koronázásának rendje a középkorban”, In: Székely György szerk.: *Esztorténeti tanulmányok a magyar középkorról.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 255-273.
- Geertz, Clifford (2001): „Mély játék: jegyzetek a bali kakasviadalról”, In: Clifford Geertz: *Az értelmezés hatalma.* Osiris, Budapest, 144-193.
- Ginzburg, Carlo (1991): *A sajt és a kukacok.* Európa, Budapest.
- Gyáni Gábor (1997): „A mindennapi élet mint kutatási probléma”, *Aetas* 12. 152-161.
- Holčík, Štefan (1986): *Pozsonyi koronázási ünnepségek 1563-1830.* Európa, Budapest.
- Kalmár János (2005): „A királyné-koronázás Pozsonyban 1714-ben”, In: G. Etényi Nóra—Horn Ildikó szerk.: *Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16–17. században.* Balassi, Budapest, 215-231.
- Le Roy Ladurie, Emmanuel (1997): *Montaillou.* Osiris, Budapest.
- Macfarlane, Alan (1970): *The Family Life of Ralph Josselin, A Seventeenth Century Clergyman: An Essay in Historical Anthropology.* Cambridge University Press, Cambridge.
- Marczali Henrik (1891): *Mária Terézia.* Magyar Történelmi Társulat, Budapest.
- Medick, Hans—Sabeian, David Warren eds. (1984): *Interest and Emotion: Essays on the Study of Family and Kinship.* Cambridge University Press, Cambridge-Paris.
- Muir, Edward (1997): *Ritual in Early Modern Europe.* Cambridge University Press, Cambridge.
- Pálffy Géza (2010): *A magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században.* História Könyvtár, Budapest.
- Pálffy Géza (2008): „A magyar királykoronázások történetének eddig ismeretlen alapforrása: a magyar tanácsosok 1561. évi javaslata a koronázások pozsonyi szertartásrendjéről”, In: Krász Lilla—Oborni Teréz szerk.: *Redite ad cor. Tanulmányok Sabin-Tóth Péter emlékére.* ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 489-503.
- Pálffy Géza (2009): „Nádasdy Tamás nádor a magyar királyok koronázási szertartásáról (1561)”. In: Császtvay Tünde—Nyerges Judit szerk.: *Szolgálatomat ajánlom a 60 éves Jankovics Józsefnek.* Balassi, Budapest, 305-310.
- Poór János (2006): *Az osztrák örökösödési háború.* Maecenas, Budapest.
- Sabeian, David Warren (1990): *Property, Production, and Family in Neckarhausen. 1700–1870.* Cambridge University Press, Cambridge.
- Salamon Ferencz (1889): „Az 1741-iki koronázó országgyűlés”, In: Salamon Ferencz: *Salamon Ferencz kisebb történelmi dolgozatai.* Ráth Mór, Budapest, 50-182.

- Schott, Rüdiger (1968): „Das geschichtsbewußtsein schriftloser Völker”, *Archiv für Begriffsgeschichte* 12, 166-205.
- Thomas, Keith (1971): *Religion and the Decline of Magic*. Charles Scribner's Sons, New York, 1971.
- Thompson, Edward P. (2007): *Az angol munkásosztály születése*. Osiris, Budapest, 2007.
- Turner, Victor (1982): *From Ritual to Theater. The Human Seriousness of Play*. Performing Arts Journal Publications, New York.
- Turner, Victor (2002): *A rituális folyamat*. Osiris, Budapest.
- Van Gennep, Arnold (2007): *Átmeneti rítusok*. Harmattan, Budapest.
- Vargyas Gábor (2007): „Arnold van Gennep és az átmeneti rítusok”, In: Van Gennep, Arnold: *Átmeneti rítusok*. Harmattan, Budapest, 7-35.
- Wilson, Monica (1957): *Rituals of kinship among the Nyakyusa*. Oxford University Press, London.